Szentes Tamás

Hibás válaszok a globalizáció kihívásaira

Tíz évvel ezelőtt a *Magyar Tudomány* 2002/6. számában Rostoványi Zsolt vendégszerkesztőként való közreműködésével megjelent annak az általa kezdeményezett és szervezett konferenciának az anyaga, amely *Globalizáció és civilizációk* címmel zajlott le a Magyar Tudományos Akadémián. Az ez év március 30-án a BCE Nemzetközi Tanulmányok Intézete és az MTA IX. osztályának Nemzetközi és Fejlődés-tanulmányok Bizottsága által *Globalizáció a 21. században* címmel rendezett konferencia bizonyos értelemben annak folytatásaként is felfogható volt, és szereplői is nagyrészt azonosak voltak. (Így nemcsak az akkori publikált tanulmányok olyan szerzői, mint Csányi Vilmos, Simai Mihály, Rostoványi Zsolt és jómagam, hanem más előadók, illetve résztvevők is.) Mindkét tudományos értekezletet a témakör sokoldalú multidiszciplináris megközelítése és a kritikai szemlélet jellemezte.

A globalizáció fogalmáról, különféle értelmezéseiről és eredetéről, illetve többféle megnyilvánulásairól, valamint a gazdasági és részben politikai globalizáció lényegéről, felgyorsulásának okairól, hajtóerőiről és sokféle hatásáról már régóta – az említett konferencián kívül is – több könyvben, tanulmányban és előadásban is kifejtettem részletesen véleményemet.[1]

Ehelyütt ezekre csak röviden, afféle összefoglalásként térek ki, és azt követően inkább az azóta még aktuálisabbá vált olyan kérdéseket kívánom tárgyalni, amelyek a téves reagálások, félrevezető koncepciók és elhibázott politikai, diplomáciai, gazdasági, sőt szociálpszichikai magatartások vonatkozásában vetődnek fel.

(1) Bár a *globalizáció* csak viszonylag új-keletű fogalomként vált napjainkban divatossá, valójában a messzi régmúltban kezdődött. Legalábbis abban az értelemben, hogy a „Glóbus", vagyis a földkerekség különböző részei között különféle kapcsolatok képződtek, emberek, állatok vándoroltak, növényféleségek, technikák, szakismeretek, vallások, kultúrák, tudományos eredmények, stb. terjedtek el, és különböző népek, nemzetek, társadalmak kerültek politikai, katonai, illetve gazdasági függőviszonyba egymással. (Az ún. világvallások maguk is a globalizálódásnak köszönhetően terjedtek el. A katolicizmus egyik jól ismert egyházi éneke[2] akár a globalizálódás himnusza is lehetne…)

A globalizálódás nyilvánvalóan egy *folyamat*, nem pedig egy befejezett tény, és nemcsak gazdasági jellegű, illetve tartalmú, hanem igen fontos társadalmi, szociális, politikai, intézményi, jogi és nem utolsósorban kulturális vonatkozásai és hatásai is vannak.

A *gazdasági értelemben* vett globalizáció voltaképpen nem más, mint a világgazdaság mind több, egyre inkább valamennyi országra kiterjedő és szerves rendszerré formálódásának folyamata. Mégpedig egyfelől a gazdasági kapcsolatoknak, pontosabban

[1] Lásd többek között: (2002) *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában*. Savaria University Press, Szombathely, és „A globalizációs folyamat kedvező és kedvezőtlen hatásai". *Magyar Tudomány*, 2002/6. sz. 708–719. o.

[2] A „Krisztus újra Földre szállott…" kezdetű éneknek arra a sorára utalok, amely azt kéri az Úrtól, a Föld királyától, hogy „forrassz egybe békességben minden népet s nemzetet!".

szólva a gazdasági folyamatoknak és viszonyoknak mind több országra, illetve területre való kiterjedése, másfelől az ezek közötti kölcsönös (bár nem szimmetrikus) függőségeknek, vagyis az (aszimmetrikus) interdependenciáknak az elmélyülése, intenzitásának fokozódása nyomán és következtében.

A világgazdaság mint szerves rendszer kifejlődésének történelmi folyamata, amely voltaképpen a nemzetgazdaságok formálódásának történelmi folyamatával párhuzamosan és kölcsönhatásban haladt előre, a világgazdaság lökésszerű kitágulásának és összehúzódásának, illetve nagyobb lendületet vett integrálódásának és azt átmenetileg visszavető vagy korlátozó dezintegrációjának egymást követő ciklikus mozgását foglalja magában. Minden ciklikussága vagy átmeneti megtorpanása ellenére azonban *megállíthatatlanul* tör előre.

Következésképpen nemcsak tévedés ezt a folyamatot, vagyis a gazdaság globalizálódását valamilyen új jelenségként értelmezni, hanem egyszersmind hiábavaló, naiv erőfeszítés is lenne annak megállítására, elkerülésére törekedni.

Amiért ma oly sok szó esik a globalizálódásról, annak oka e folyamat *új feltételek és összefüggések között bekövetkezett rendkívüli felgyorsulása és új mozgatóerőinek előtérbe kerülése*, valamint szembeötlő és minden korábbinál szélesebb körben tapasztalható *hatásainak* érzékelése, a globalizációs jelenségek felismerése és *tudatosodása*.

A globalizáció tehát még pusztán gazdasági értelemben is egyszerre jelenti

(1) a világgazdaságnak (a "glóbusz" gazdaságának) "horizontális kitágulását", mind több ország gazdaságára kiterjedő és azokat összekapcsoló működését, vagyis kiteljesedését, és

(2) "szerves rendszerré" válásának egy új szintjét és minőségét, az interdependenciák "vertikális mélyülését".

A globalizációs folyamatnak a legutóbbi évtizedekben tapasztalt *felgyorsulása* mindenekelőtt összefügg

(a) a *kommunikációs és információs technológia* rohamos fejlődésével, „forradalmával” és

(b) a reálszférában és a monetáris szférában egyaránt megjelenő, számban és tőkeerőben is gyarapodó *transznacionális társaságok*, az ún. "multik" tevékenységével; továbbá

(c) az ún. „szocialista” rendszerek bukása, illetve átalakulása nyomán a korábban többé-kevésbé *elszigetelődő országok világgazdasági „nyitásával”*, valamint

(d) a *nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás fokozódó liberalizálásával*[3] és általában a *liberális gazdaságpolitika* nemzetközi terjedésével, mindinkább

[3] Bár a nemzetközi kereskedelem tarifális akadályainak lebontásában komoly siker könyvelhető el, egyrészt a minőségi előírásokkal való manipulációk olykor még nagyobb akadályokat jelentenek a kevésbé fejlett országok, illetve kis és középvállalataik exportja számára, másrészt a szellemi termékek és tulajdonjogok terén éppenséggel szigorúbbak lettek a szabad áramlást akadályozó szabályok. (Ezek ugyan némely szellemi termékek esetében

általánossá válásával (a "dereguláció" mind szélesebb körben alkalmazott gyakorlatával is, vagyis a "dirigizmusnak", a gazdaságot szabályozni törekvő állami beavatkozásoknak, a keynesiánus "anticiklikus" gazdaságpolitikának a visszaszorulásával és ebben az összefüggésben is a "szocialista tervgazdasági rendszer" teljes bukásával); végül, de nem utolsósorban

(e) a nemzetközi *pénzpiacok fokozódó összefonódásával* is.

A globalizálódás előrehaladásával valamennyi ország kölcsönösen függővé válik egymástól. Nincs és nem is lehet többé szoros értelemben vett "gazdasági függetlenség", illetve szuverenitás. A kialakult és egyre szélesedő és mélyülő *interdependenciák* világgazdasági rendszere azonban távolról sem jelent szimmetrikus interdependenciákat, nem jelenti a partnerek egyenlő helyzetét és viszonyait. Egyes országok domináns helyzetbe kerülnek, illetve abban maradnak, míg mások alárendelt és nagymértékben sebezhető pozícióba jutnak vagy tartósan is ilyen helyzetben maradnak. Mindez a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból származó előnyök és hátrányok, hasznok és veszteségek eloszlásában, valamint a *nemzetközi „fejlődés-szakadék"* elmélyülésében és a világgazdaság olykor nagyobb arányú *válságokat előidéző súlyosbodó egyensúlytalanságaiban* is kifejeződésre jut.

A *regionalizálódás* éppúgy tükrözi a gazdasági folyamatok dimenzionális növekedésének, térbeli terjedésének tendenciáját, mint a globalizálódás előrehaladó folyamatának "kihívásaira" adott (védekező vagy támadó) választ, a világpiac "tökéletlenségeit" ellensúlyozni kívánó vagy fokozó törekvéseket, vagyis a koncentrált gazdasági erőkkel, nagyobb gazdasági egységekkel szembeni védekezést vagy ilyen erők, illetve egységek létrehozására törekvést.

A globalizációnak – éppúgy, mint minden más gazdasági jelenségnek – nemcsak egyetlen „arca" és hatása van. Miként a külföldi tőkeberuházásoknak és a transznacionális társaságok tevékenységének, úgy *a globalizáció folyamatának* is egyszerre vannak *potenciálisan kedvező és kedvezőtlen hatásai*. (Ugyanez vonatkozik a regionális integrációkra is.)

Ezúttal is érdemes idéznem XVI. Benedek pápát (*Benedict XVI,* 2009), aki szerint „bár a globalizációt kétségtelenül társadalmi-gazdasági folyamatként kell értelmezni, ez nem az egyetlen dimenziója. … A határok lebomlása nemcsak egy materiális tény: az egyszersmind egy kulturális esemény is. …A globalizációnak mint folyamatnak az igazságát és alapvető erkölcsi kritériumát az emberiség családjának az egysége adja és annak fejlődése a jó felé. …A globalizáció, *a priori,* sem nem jó, sem nem rossz. …A globalizáció folyamatai, ha megfelelően értve és irányítva vannak, precedens nélküli lehetőséget teremtenek a gazdagság világméretekben való újra-elosztására, de rossz irányítás esetén a szegénység és egyenlőtlenség növekedéséhez vezethetnek, és még globális válságot is okozhatnak." (III. fejezet)

A globalizáció hatásait már korábbi írásaimban több szférát illetően, vagyis több vonatkozásban is vizsgálgattam, nemcsak a gazdaság területén, hanem az állami szuverenitás, a nemzeti kultúra, a szociális viszonyok és nemzetközi egyenlőtlenségek, illetve a konvergencia tekintetében is. Sőt, kitértem a globalizáció és a regionális integráció összefüggéseire és a nemzeti fejlődés érintő hatásaira is – hangsúlyozva, hogy a *három szinten* előrehaladó fejlődés folyamata, vagyis a globalizálódás, a

---

nagyon is indokoltak, de a környezet- és egészségvédelem céljait szolgálók esetében aligha, amint azt évekkel ezelőtt a Dél Bizottság nagyon helyesen meg is állapította.)

regionalizálódás és a nemzeti fejlődés folyamata között egymást elősegítő vagy éppen hátráltató kölcsönhatások érvényesülnek. Nyilvánvalóan akkor lehet leggyorsabb előrehaladásuk, ha egymást kölcsönösen támogatják, erősítik. Ennek feltétele, hogy miként az egyes országok nemzeti fejlődése se korlátozódjék társadalmuk csak bizonyos részeire (kizárva abból a társadalom egy, "marginalizálódó" részét), úgy a regionális tömbök, integrációs szervezetek se (így az EU se!) váljanak az adott régiók csak bizonyos országaira korlátozódó, más országokat eleve kizáró tömörülésekké ("erődökké"). Vagyis a világgazdaság fejlődésében is feloldódjék a centrum és a periféria kettőssége, a nemzetközi fejlődési szakadék.

(2) *A globalizáció kihívásaira*, vagyis a szóban forgó különféle hatásokra *adott válaszok* sokfélék. Ez *egyrészt* következik abból, hogy a globalizálódás (és regionalizálódás) folyamatai meglehetősen *különböző módon érintik* a világgazdaság *egyes országait* aszerint, hogy azok mennyire fejlettek, milyen a pozíciójuk a világgazdaságban (vagyis a nem szimmetrikus interdependenciák rendszerében), és mennyire, illetve milyen módon képesek a globalizáció (és regionalizálódás) folyamatába bekapcsolódni és az abból adódó potenciális előnyöket kihasználni, illetve a hátrányokat kiküszöbölni vagy csökkenteni. Ez pedig nem utolsósorban belső társadalmi-gazdasági viszonyaiktól, intézményi és politikai berendezkedésüktől, társadalmuk szokásaitól, hagyományaitól és kultúrájától, valamint államuk, kormányzatuk politikájától is függ. *Másrészt* a válaszok, illetve reagálások eltéréseit az *elméleti koncepciók és szemléletmódok, illetve ideológiák különbözősége* és azoknak az egyes országok kormányzati politikáját befolyásoló hatása is magyarázza.

Korábbi írásaimban – némi leegyszerűsítéssel – *két***,** jellegzetesen téves reagálást, *elhibázott választ* jelöltem meg a globalizáció (és egyben az integráció) kihívásaira:

(a) Az egyik válasz annak az *ultraliberális felfogásnak*, illetve ideológiának a hatását tükrözi, amely – *a globalizációnak minden fél számára* egyaránt és *csak az előnyeit* feltételezve – a mindenféle szabályozástól és intézményi beavatkozásoktól mentes, spontán szabadpiaci mechanizmusnak *az egész világban való érvényesülését* szorgalmazza. (Voltaképpen a *„washingtoni konszenzus”* elveinek, a privatizáció, dereguláció és liberalizáció követelményeinek, valamint a „fő áramlatú” közgazdaságtan olyan valóságtól elrugaszkodó, naiv vagy éppen apologetikus koncepcióinak is megfelelően, mint pl. a Heckscher–Ohlin–Samuelson tétel, az „inverz U hipotézis”, a Phillips görbe, a külföldi tőkeberuházások „intertemporális kereskedelemként” értelmezése, stb.).

    E felfogás, illetve válasz képviselői hisznek abban, hogy a már fejlett országok eddigi fejlődési útja és kialakult társadalmi-gazdasági berendezkedése ideális modellként és nemcsak követhető, de követendő példaként is szolgálhat a kevésbé fejlettek számára, és – ha kisebb kiigazítások árán is – de tartósan fenn is tartható.

    Sokan közülük hajlamosak a nemzeti fejlődésnek, sőt egyáltalán a „nemzet" mint történelmi közösség fennmaradásának célját a globalizálódás és transznacionalizálódás korában, illetve a regionális integrációs szervezetekhez való csatlakozás célja és érdeke fényében anakronizmusnak, túlhaladott, 19. századi ideának tekinteni.

(b) A másik válasz viszont, éppen ellenkezőleg, a *nacionalista szemléletnek*, illetve demagógiának megfelelően *a globalizálódásnak csupán a kedvezőtlen oldalát, hátrányait*, különösen a „nemzeti szuverenitást” korlátozó hatását emeli ki, és ezért a

globalizálódással szemben *ellenállásra, korlátok felállítására*, a nemzetközi kapcsolatok és a hazai gazdaság hatékony szabályozására, végső soron elzárkózásra (így akár a regionális integrációs szervezetből való kilépésre is) szólít fel.

E válasz, illetve szemlélet képviselői, különösen a szélsőbaloldali vagy szélsőjobboldali beállítottságúak, harcot hirdetnek a multinacionális vállalatok és a nemzetközi gazdasági szervezetek ellen, sőt többnyire a regionális integrációk ellen is, amelyeket a külföldi uralom, elnyomás és kizsákmányolás intézményeinek tartanak.

Általában hajlamosak a „nemzet" mint etnikai közösség identitásának és szuverenitásának védelmét abszolutizálni – a nemzetek heterogén etnikai eredete és a globalizáció életkorához képest viszonylag kései létrejötte, valamint szuverenitásuk mindenkori viszonylagossága és fokozott korlátozottsága ellenére.

Az ilyen téves, egyoldalú és félrevezető válaszok ellenében nagyon is indokolt volt megállapítani, hogy ma már *nem* az a kérdés, hogy érdemes-e a globalizálódási (és az integrációs) folyamatokban részt venni annak mérlegelése alapján, hogy e folyamatok mennyiben segítik elő a nemzeti fejlődést, vagy mennyiben veszélyeztetik a nemzeti értékeket! Az elzárkózás, a kimaradás ugyanis ma már nemcsak nyilvánvalóan *kudarcra ítélt politika*, hanem már reális *alternatívát sem jelent*. A modern kommunikációs és információs technika körülményei között az elzárkózás már *meg sem valósítható*, sőt egy ilyen kísérlet ma épp a termelés és technika terén zárja el, míg a fogyasztás terén óhatatlanul nyitva hagyja a demonstrációs hatások előtt a kaput.

A huszonegyedik század elején tehát már nincs, és nem is lehet, más reális és sikerrel kecsegtető alternatíva, mint a globális és regionális folyamatokba, a világgazdaság globális rendszerébe és a regionális integrációs szervezetbe való teljes bekapcsolódás. Ez már nem is "választás" kérdése, hanem kényszerítő szükségesség.

Ugyanakkor azonban cseppet sem mindegy, hogy a bekapcsolódás, a részvétel *milyen feltételek* mellett történik, és mennyire képes az illető ország a globalizálódásból (illetve a regionális integrációból) adódó előnyöket realizálni. Ez viszont elsősorban saját erőfeszítéseitől, a kormányzati politikától és a társadalmi magatartástól függ.

A globalizáció kihívásaira adott, már említett két, szélsőségesen ellentétes válasz mellett mindinkább figyelmet érdemelnek olyan, nem kevésbé leegyszerűsítő, *téves, sőt veszélyes válaszok*, amelyek *részben az elméletben, részben a gyakorlatban* bizonyos fokig az újabb fejleményeknek a hatására jelentek meg vagy kerültek előtérbe. Ilyen:

(a) a *válságok* okainak leegyszerűsítő magyarázata, kezelésük eddigi elhibázott (legfeljebb csak átmenetileg és részlegesen sikeres) módja, a gazdaságpolitika hol újból ajánlott, hol újból elutasított keynesi receptjének félreértelmezése,

(b) a *szovjet típusú (sztálini) rendszerek* gyökereinek, természetének és összeomlásának téves, ideologikus értelmezése, a rendszerváltást követően megjelenő fél-demokratikus rezsimek, illetve diktatórikus tendenciák keletkezésének, valamint általában is a hasonló rendszerek, diktatúrák kialakulásának és bukásának leegyszerűsítő magyarázata (beleértve az *„arab tavasz"* látványos eredményeinek gyakran meglehetősen egyoldalú értékelését – kimenetelének tényleges bizonytalansága ellenére is),

(c) a fejlett nyugat-európai országokban is, de különösen Kelet-közép Európa volt „szocialista" országaiban, bizonyos szélsőséges, többnyire *nacionalista politikai*

irányzatok feltámadása, illetve előre törése az *idegengyűlölet és rasszizmus* felerősödésével, valamint és nem utolsósorban

(d) a világpiaci verseny kiéleződése és a *„nemzeti versenyképesség”* zavaros koncepciója, a jóléti kiadások, a szociálpolitika, valamint más „nemzetek” rovására történő javításának *ideológiája*.

(a) A felgyorsult globalizációs folyamat egyik következménye a különböző helyeken kirobbanó gazdasági válságok globalizálódása és a világgazdaság globális válságának, sőt hatásainak lokális gazdaságpolitikai módszerekkel való kezelhetetlensége.

Ami a *globális gazdasági válság* valódi természetének és okainak téves, ti. leegyszerűsítő értelmezését, valamint kezelésének abból (is) adódó elhibázott voltát illeti, arról több írásomban[4] ugyancsak kifejtettem már részletesen is véleményemet.

A pénzügyi válságok sorozata és gyors terjedése nyilvánvalóan összefügg a *globalizálódás* felgyorsult folyamatával, annak mind technikai-technológiai komponensével (a pénzpiacok közötti kommunikációs és információs technika fejlődésével), mind pedig transznacionalizálódási tendenciájával (főként a bank-, illetve pénzügyi szféra tekintetében). A globalizálódás és a nemzetgazdaságok fokozódó nyitottsága azok sebezhetőségét és a kockázatokat is növelte.

A sebezhetőségnek és a kockázatok növekedésének forrása a magántőkék, főként a rövid távú külföldi befektetések, a gyorsan mozgó *"forró pénzek"* nemzetközi áramlásában rejlik. A tőkepiacok összefonódása és az a tény, hogy a globális tőkepiacok fölötti befolyás jóval koncentráltabb, mint a termékpiacoké, és egy néhány bankár kezében összpontosul a globális kamatpolitika meghatározása és a kockázat piaci értékelése, hatalmasra növeli a bizonytalanságot és az előre nem látható változások kockázatát. Mindehhez járult a *fellazult hitelezési gyakorlat*, a megfelelő fedezet nélkül nyújtott hiteleknek és a „kereszt-tartozásoknak” a mind szélesebbre és magasabbra növekvő „luftballon-szerű” képződménye, amely közvetlenül is megalapozta a 2007 második felében az USA pénzpiacán bekövetkezett krachot, ez által – hasonlóan az 1973-as olajár-robbanáshoz – egy újabb globális válság kibontakozásához vezetve.

A hagyományos gazdaságpolitika eszközei, mint pl. a valutaleértékelés vagy a kamatláb-emelés az elérni kívánt céllal többnyire ellentétes hatásúnak bizonyult. A pénzpiacok egymást követő zavarai az elmúlt években a "contagion", vagyis a járványszerűen terjedő fertőzés kockázatának növekedését bizonyították. Amíg korábban a bizonytalanságok fő forrása a termékpiacok árváltozásaival függött össze, amire kialakultak bizonyos kompenzációs technikák, az utóbbi évtizedekben egyre inkább a tőkemérlegek területén találhatók a bizonytalanságot okozó tényezők, változások.

A nemzetgazdasági *"stabilizációs politikák"* és az IMF által ajánlott „strukturális kiigazítás” restriktív költségvetési intézkedései és a fizetési mérleg javítását célzó monetáris (kamat- és árfolyam-politikai) receptjei inkább csak az inflációs és eladósodási jelenségekre koncentráltak, miközben a pénz-, illetve értékpapírpiaci inflálódásnak a növekvő hullámát éppúgy figyelmen kívül hagyták, mint az egyensúlytalanságok általános strukturális gyökereit.

[4] Lásd elsősorban (2009) *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Az ezredforduló vége felé mindenesetre jóval bonyolultabbá váltak *a reál- és a pénzügyi folyamatok közötti összefüggések*. Noha a monetáris folyamatok végső soron továbbra sem szakadhatnak teljesen el a reálfolyamatoktól, sőt mintegy azokat tükrözik, ugyanakkor viszonylagos és átmeneti önállósodásuk és a reálfolyamatokra gyakorolt hatásuk mindenképpen növeli ez utóbbiak szférájában meglévő bizonytalanságokat és kockázatokat.

A globális válság eredetére és természetére vonatkozóan téves választ, nagyfokú leegyszerűsítést fejez ki annak földrajzi kiterjedésével való azonosítása és csak a világgazdaságra vonatkoztatása. A *válság globális jellege* ugyanis nemcsak a válság „horizontális" kiterjedését, valamennyi országot elérő hullámát jelenti, és nemcsak gazdasági eredetű és természetű, hanem az emberi lét, az emberi társadalom fennmaradásának, a fejlődés, sőt az élet fenntarthatóságának valamennyi aspektusára vonatkozó válságjelenségek halmazát és azok elmélyülését.

A világgazdaság globális válsága összefügg a *nemzetközi fejlődés-szakadékkal*, vagyis a világgazdaság strukturális egyenlőtlenségével és egyensúlytalanságával. Egyszersmind azonban annak a *fejlődési útnak* a válságát is jelzi, amelyet a fejlett országok példája nyomán a kevésbé fejlettek is igyekeznek bejárni, de amely már mind nyilvánvalóbban zsákutcába vezet a fejlődés egyre inkább fenntarthatatlanná válása miatt. Ma már nemcsak a világgazdaság, hanem *az egész emberi társadalom* és annak mai (nagymértékben eltorzult) *kultúrája, életvitele, szemléletmódja, magatartása és erkölcse is válságban van*.

A megismétlődő ilyen-olyan parciális válságoknak és azok globalizálódásának mindinkább ez a széles és átfogó értelemben vett globális válság adja a talaját, általános hátterét. Ezt a válságot a tőke (önmagában véve természetes) logikája és igényei szerint működő piacgazdaságnak és a piac saját kompetenciáján, természetes funkcióin túlmenő kiterjedésének a társadalmi hatásai idézik elő. *A piac működésének, törvényeinek, követelményeinek és hatásainak ez a túlterjeszkedése* nemcsak azt jelenti, hogy a gazdasági tevékenységnek nem a valós emberi szükségletek kielégítése, hanem a profitszerzés a célja, hanem azt is, hogy *minden* (a kultúra, a sport, a tudomány, sőt az erkölcs és maga az emberi test és annak több szerve is) *a piac törvényeinek rendelődik alá*.

Ezekre, a globalizálódás körülményei között mindinkább általánossá váló jelenségekre és kihívásokra *aligha megfelelő válasz* a múltba fordulás, a visszafelé menekülés vagy éppen az elzárkózás kísérlete, sőt az meg sem valósítható. Azonban a válságok kezelésének, illetve elkerülésének célja *sem* valósítható meg pusztán a pénzügyi folyamatok és tranzakciók fokozott szabályozásával. Vagyis ez sem megfelelő, illetve semmi esetre sem elégséges válasz.

Az olyan kérdések megfogalmazása is nagyfokú *leegyszerűsítésekről* tanúskodik, hogy

- *vajon csak a bankok, vagy a kormányzatok, vagy netán a hiteleket felvevő lakosság* az okozója a kialakult válságnak,
- vajon *a gazdasági növekedésnek* (nem pedig a társadalmi fejlődésnek) *a serkentése vagy az egyensúly helyreállítása* jelentse-e a prioritást, sőt, hogy
- *melyik egyensúlyé*, a monetáris, a költségvetési, a külkereskedelmi, a fizetési mérlegben tükröződő külgazdasági, stb. - mintha ezek nem is függnének össze,

és mintha ezek bármelyike vagy akár összessége is fontosabb lehetne, mint a társadalmi és az ökológiai egyensúly megőrzése, illetve helyreállítása.

Azok a *tanulságok is*, amelyek akár a korábbi válságok történetéből, akár az elméletek vonatkozó történetéből levonhatók, zömmel *feledésbe merülnek* e viták során.

Sokan úgy vélik (és nemcsak a „monetarista ellenforradalom" érvei nyomán, hanem minden bizonnyal elmélettörténeti ismeretek hiányából fakadóan is), hogy az a *keynesi* koncepción alapuló *anticiklikus gazdaságpolitika*, amelyet a második világháború után a nyugati fejlett piacgazdaságokban a „jóléti állam" égisze alatt folytattak, „csak a kivételes külső körülményeknek" köszönhetően volt sikeres, nem pedig a keynesi recept belső logikája miatt.

Márpedig a szóban forgó gazdaságpolitika nemcsak jól átgondolt és nagyon is logikus koncepcióra épült, hanem jó ideig a gyakorlatban is helyesnek bizonyult - legalábbis a „keresletkorláttal" küzdő fejlett piacgazdaságok esetében. Hiszen egyfelől a progresszív adóztatással módosított jövedelemelosztás serkentheti a fogyasztói kereslet növekedését és ez által a termelést és foglalkoztatottságot. Másfelől pedig a költségvetési kiadásokból finanszírozott állami beruházások, valamint az „olcsó pénz", vagyis a megnövelt emisszió és az alacsony kamatláb révén is ösztönzött magánberuházások hasonlóképpen növelhetik a termékek mennyiségét és a nemzeti jövedelmet. Mégpedig olyannyira, hogy a pénzkínálathoz felzárkózhat a pénz iránti kereslet, a költségvetés megnövekedett kiadásait pedig ellensúlyozhatják annak szaporodó bevételei. Ily módon a keynesi gazdaságpolitika – a monetaristák kritikájával ellentétben – nem vezet szükségképpen inflációs spirálhoz és tartós költségvetési deficithez, miközben szociálisan kedvező hatású.

Az, hogy ez a gazdaságpolitika a későbbiekben, az 1960-as évek végére egyre inkább *veszített hatékonyságából*, és az azt alkalmazó országokban a stagnálás és infláció keveréke (a „stagfláció") jelent meg, az nem annak téves logikájából következett. Elsősorban azzal volt magyarázható, hogy *az a keret* (a nemzetgazdasági), amelyre ezt a gazdaságpolitikai receptet kidolgozták, és amelyben azt alkalmazták, már mindinkább szűknek és *irrelevánsnak bizonyult*.

A keynesi gazdaságpolitikai koncepciót elutasító és a *neoliberális monetarista* megközelítést alkalmazó közgazdászok, illetve gazdaságpolitikusok viszont a gazdaság monetáris egyensúlyára koncentrálva elsősorban vagy kizárólag a pénzkínálat és a *költségvetési kiadások csökkentésével*[5] vélik az egyensúly helyreállítását elérni. A modern monetarista elmélet azonban egyáltalán nem mellőzi, nem becsüli le a reálfolyamatok szerepét a monetáris egyensúly szempontjából sem, és így a pénz iránti kereslet felzárkózásában a gazdasági növekedés fontosságát is hangsúlyozza.

Megítélésem szerint még pusztán gazdaságpolitikai szempontból is eleve *téves* az olyan, kizárólagos alternatívákat sugalló kérdés-feltevés, hogy *vajon a keynesi vagy a*

[5] Talán indokolt megjegyezni, hogy a Reagan elnök nevéhez fűződő **„**reaganomics**"** a szóban forgó receptet, vagyis a „kemény költségvetési korlátot" inkább csak a polgári szektor irányában alkalmazta, miközben a hadiipar, a hadsereg és a katonai megrendelések vonatkozásában nagyon is „puha költségvetési korlát" érvényesült. Olyan mértékű kiadásokra került sor (nem utolsósorban a „csillagháborús" program kapcsán), amelyek nem kis mértékben járultak hozzá az USA állami eladósodásához is.

neoliberális monetarista gazdaságpolitikai recept lenne-e jobb mindenütt és általában a válság leküzdésére, hiszen:

- a Keynes koncepciójára épülő gazdaságpolitika sohasem volt alkalmas (vagy egyáltalán alkalmazható) a kevésbé fejlett, elmaradott gazdaságú országokban,[6]
- ez a gazdaságpolitika egy idő óta (már az 1960-as évek végétől) a fejlett piacgazdaságokban is mindinkább veszített hatékonyságából – minthogy a transznacionális társaságok globális üzletpolitikája, az integrációs folyamatok és a felgyorsult globalizáció, valamint a pénzpiacok fokozódó összekapcsolódása miatt alkalmazásának keretei, vagyis a nemzetgazdasági keretek váltak mindinkább irrelevánssá,
- amiből még nem következik, hogy a neoliberális monetarista gazdaságpolitikai recept eredményesebbnek bizonyult, vagy annak ígérkezik, hiszen
- az 1973-ban bekövetkezett világgazdasági válságot követően az erre a neoliberális politikára való (egyébként következetlen) áttéréssel és a monetarista restrikciós politika alkalmazásával a fejlett országok csupán a monetáris és fiskális egyensúlytalanság csökkentését, főként az infláció letörését érték el, de a korábbi, közel teljes foglalkoztatottságot legkevésbé sem, ráadásul
- a stagflációból való kilábalást nagyrészt a jóléti rendszerek súlyos megcsonkítása árán és csak a világgazdaság más szereplőinek kárára (a nemzetközi gazdasági rend reformjának ügyét elárulva, a kollektív megoldások keresését feladva) tudták biztosítani, miközben
- a szóban forgó monetarista gazdaságpolitika valójában sohasem felelt meg a monetarista iskola elveinek és logikájának, hiszen a „kemény költségvetési korlát" csak a gazdaság polgári szektora és a munkavállalói réteg bérezése irányában érvényesült, de korántsem a hadiipar, a nagy bankok és a munkaadói jövedelmek irányában, továbbá
- nem korlátozta (sőt, inkább serkentette) a kereskedelmi bankok felelőtlen hitelezési politikáját, a fedezet nélküli hitel-teremtésnek és a fogyasztókat kölcsönök, áruhitelek felelőtlen felvételére ösztönző propagandának a gyakorlatát, ezáltal egyenesen előkészítve a globális válsághoz vezető jelzáloghiteli, pénzpiaci és fizetési zavarok, krachok kialakulását.

Amíg tehát mind a keynesi, mind a neoliberális monetarista iskola gazdaságpolitikai receptjének megvan ugyan a maga *belső logikája*, a gyakorlatban viszont az előbbi mindenekelőtt az alkalmazása számára már szűknek bizonyult nemzetgazdasági keretek, az utóbbi pedig főként alkalmazásának következetlensége és egyoldalúsága miatt vezetett kudarchoz. Ugyanakkor e két recept alkalmazása nem feltétlenül kell, hogy egymást kizárja. Míg az utóbbi kellő következetesség mellett inkább lokális és

[6] Ezt már az 1960-as években V. K. R. V. Rao is kifejtette *Essays in Economic Development* könyvében (Asia Publishing House, New Delhi), de én magam is írtam erről több könyvemben, mint pl. *The Political Economy of Underdevelopment* (Akadémiai Kiadó, 1971) vagy *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai* (Aula Kiadó, 1995) munkáimban.

rövid távú „tűzoltási” funkcióra lehet alkalmas, addig az előbbi, vagyis a keynesi, megfelelő korrekciókkal hosszabb távon válhat ígéretessé, amennyiben globális keretek között nyer alkalmazást.

A keynesi gazdaságpolitika világszinten való alkalmazása persze csak nemzetközi együttműködés, hatékony államközi megállapodások és valamilyen globális kormányzás feltételei mellett jöhet szóba. *Korrekciója* viszont azért szükséges, mert a gazdasági növekedést akadályozó kereslet-korlát áttörésére, a kereslet-hiány csökkentésére hivatott fiskális és monetáris politika alkalmazása sokhelyütt, különösen a gazdag országokban, illetve a társadalmak felsőbb rétegei esetében vagy példája nyomán, éppenséggel a már amúgy is túlzott mértékűvé duzzadt fogyasztói keresletet növelheti. Erre a legfejlettebb országok és általában a gazdag rétegek luxusfogyasztásának és életmódjának a *demonstrációs hatása*, valamint a multinacionális bankok és fiókjaik fogyasztási célú *hitelezési politikája* amúgy is serkentőleg hat, ezáltal előidézve, illetve felerősítve az *eladósodási folyamatot*.

Nyilvánvaló, hogy a korrekció nemcsak egy *erősen progresszív jövedelem-adóztatás* nemzetközileg egyeztetett (a kibúvókat megszüntető és az e téren ellenkező irányban folyó versenyt kiküszöbölő) rendjét kívánja meg, hanem a *forgalmi adók* olyan, ugyancsak kellően *szelektív* és nemzetközileg egyeztetett rendszerét is, amely az alapvető szükségletek kielégítésére alkalmas cikkeket kedvezményezi, a luxuscikkeket és káros termékeket pedig erősen sújtja. A sokat emlegetett *„globális kormányzás”*, illetve az ENSZ valódi világszervezetté válása és annak megfelelő hatásköre minden bizonnyal feltételezi valamilyen, ugyancsak progresszív, vagyis az egyenlőtlenségeket csökkentő és megfelelő bevételeket biztosító nemzetközi jövedelemadó bevezetését.

(b) A globalizáció felgyorsulása, amely együtt járt *a szovjet típusú rendszerek összeomlásával* és a nemzetközi viszonyok átrendeződésével, korántsem szűntette meg azokat az okokat, amelyek az ilyen és hasonló rendszerek létrejöttét ténylegesen, történelmileg és objektíve magyarázzák. Ahol és amikor a nemzetközi és a társadalmon belüli egyenlőtlenség ténye akut problémaként egyszerre és együttesen széles körben tudatosodik, és egyfelől a fejlődés, felzárkózás vagy az élre törés általános „nemzeti” célként, másfelől a társadalmi egyenlőtlenség mérséklése vagy éppen elfojtása „szociális” feladatként kerül napirendre, ott és akkor megfelelő talaja képződik az ilyen rendszerek kialakulása számára. Amennyiben az említett egyenlőtlenségek növekedése és tudatosodása összefügg a globalizálódási folyamattal, úgy e rendszerek megszületése, illetve azt követő formálódása maga is egy hibás választ jelent a globalizálódás kihívásaira.

Aligha fogadhatók el, sőt tévesnek és félrevezetőnek tekinthetők az olyan magyarázatok, amelyek a világgazdasági, illetve nemzetközi viszonyok, vagyis a globalizálódás összefüggéseiből kiragadottan pusztán a hatalomra került politikai párt tevékenységének vagy pláne az utóbbi által vallott ideológiának tulajdonítják az ilyen rendszerek múltbéli vagy újabb kori létrejöttét. (Reagan elnöknek az a feltevése, hogy a szovjet típusú rendszer Marx követőinek, a marxistáknak a terméke, amiért is elszánt harcot hirdetett a marxizmus ellen, nemcsak a marxi elmélet ismeretének teljes hiányáról tanúskodott, hanem a történelmi körülmények, az adott nemzetközi és társadalmi viszonyok figyelmen kívül hagyásáról is.)

A szovjet típusú rendszerek lényege (bármilyen ideológiai cégért válasszanak is, és bármilyen politikai vagy akár vallási mozgalom legyen is azok vezető ereje, hatalmi központja) a viszonylagos *elszigeteltség*, illetve az elszigetelődésre törekvés és az ellenségesnek tekintett külvilággal való *konfrontáció* alapján a társadalmi élet minden szférájára kiterjedő *militarizálódás* és egy annak megfelelő *diktatórikus államkapitalista* rendszer[7] (sőt, elmaradott országokban többnyire egyfajta feudál-kapitalista etatizmus).

A sztálini, szovjet típusú rendszer „szocializmusként" való *önmeghatározásához* és annak alapján bármiféle „szocializmussal" való azonosításához voltaképpen csak azok ragaszkodnak, akik vagy fanatikus hívei maradtak annak, vagy éppen esküdt ellenségeiként mindenféle szocialista, szociáldemokrata eszmének ily módon vélik lejárattatni ez utóbbiakat[8]. A szóban forgó azonosítás viszont gátolja annak felismerését, hogy *ilyen diktatórikus és militarizált rendszerek* másutt, más ideológiai cégérrel, nacionalista, illetve fundamentalista vallási elvekre hivatkozva még léteznek vagy újra keletkeznek.

A rendszerváltásnak valamiféle egyszerű *„átmenetként"* való felfogása pedig akadályozza azoknak a bonyolult és mélyen gyökeredző viszonyoknak a megértését, amelyek sokhelyütt még az átmenet irányát is bizonytalanná tehetik, illetve a megváltozott körülmények között is *diktatórikus tendenciákat* gerjeszthetnek. Ilyen tendenciákat pusztán egy-egy diktátori hajlamú vezéregyéniség törekvésének tulajdonítani, elképesztő leegyszerűsítés és naivitás, hiszen az utóbbi sikere nem utolsósorban a társadalom magatartásától, mondhatni *szociál-pszichológiai* tulajdonságaitól és reagálásaitól is függ.

A gazdaságilag ugyan nem feltétlenül elmaradott, de kulturálisan, pontosabban a demokratikus gondolkodásban és viselkedésben kevésbé fejlett társadalmakban az alárendeltség szokása és az *alattvalói magatartás* eleve kedvező légkört biztosít a diktatúra valamely formája számára. Tényleges kialakulását azután egyfelől előidézheti a *társadalmon belüli elégedetlenségnek* és feszültségnek különösen válság idején bekövetkező növekedése, illetve kirobbanása, másfelől pedig megkönnyíti *valamilyen külső ellenségnek* a léte vagy képzete, és az azzal szemben szükségesnek feltételezett elzárkózás, illetve ellenállás.

Megjegyzendő, hogy az a meglehetősen általánossá vált felfogás, amely a Szovjetunió és az ún. „szocialista tábor" összeomlását a (főként Reagan elnök által) felgyorsított fegyverkezési verseny nyomásával magyarázza, nemcsak a diktatúrák természetének félreértéséről tanúskodik, hanem azokra a problémákra, kihívásokra is *téves válaszokat* sugall, amelyek mind *az összeomlást követően kialakult* („átmenetinek" feltételezett)

[7] Erről lásd – egyebek között – a „Győzött-e a 'kapitalizmus'?" c. írásomat (In: Rada, P. szerk. 2005, *Új világrend? Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború utáni világban.* Grotius Könyvtár, No. 001. 21–37. o.) és bővebben *World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation* c. (Akadémiai Kiadó, 2003) és *Fejlődés-gazdaságtan* c. (Akadémiai Kiadó, 2011) könyveimben.

[8] Sajnálatos módon megjegyzendő, hogy a szocialista eszmék és szociáldemokrata értékrend lejáratásában nem csekély a szerepe azoknak a szocialista, illetve szociáldemokrata pártpolitikusoknak (itthon is, és más országokban is), akik korrupt, haszonleső, illetve erkölcstelen magatartásukkal, vagy választóikat megtévesztő kijelentéseikkel, illetve antiszociális intézkedéseikkel ábrándították ki korábbi támogatóik sokaságát.

rendszerek működéséből, mind pedig *a másutt még létező vagy újonnan kialakuló* szovjet típusú rendszerek létéből fakadnak.

A diktatúrákat az elszigetelés, a külső nyomás, a konfrontáció és a háborús fenyegetés fokozódása többnyire inkább megerősíti. A diktatúrák összeomlása általában (hacsak nem tényleges háborúban győzik le azokat) éppen az elzárkózásuk, illetve elszigetelésük oldódásának, a külkapcsolatok normalizálódásának és a nagyobb fokú nyitottságuknak eredményeként szokott bekövetkezni. Így volt ez a Szovjetunió és más „szocialista" országok esetében is. (A „létező szocializmus" időnkénti, illetve helyi reformjai is mindig akkor kerülhettek napirendre, amikor a kelet-nyugati konfrontáció és hidegháborús feszültség enyhült. A bármennyire is ellenőrzött és részleges nyitás pedig épp a beáramló információk következtében ásta egyre inkább alá a rendszer iránti bizalmat még annak vezető káderei körében is.)

A globalizáció mai viszonyai között persze egyre kevésbé maradhat fenn tartósan bárhol a világban a diktatúra „kemény" változata (sőt, egy-egy regionális integráción belül sokáig annak „puha" formája sem igen). Az **„***arab tavasz"* látványos eredményei ezt világosan jelzik, amelyek maguk is így vagy úgy a globalizáció hatását mutatják, míg ugyanakkor a kialakuló új rezsimek a globalizáció kihívásaira éppenséggel rossz, akár a legrosszabb választ, a visszafelé menekülés fundamentalista, illetve nacionalista politikáját is adhatják. Vagyis mindaz, amit az előbbiekben az „átmeneti" rendszerekről megállapíthattunk, ezekre is vonatkoztatható. Sok függ persze attól is, hogy milyen tendenciák mutatkoznak a fejlett országokban, főként Európában.

A kedvezőtlen vagy csak annak hitt külső hatásokra és a világgazdaság vezető államainak és transznacionális vállalatainak, valamint a nemzetközi szervezeteknek, illetve az Európai Unió központi intézményeinek a befolyása ellenében még a viszonylag fejlettebb országokban is olyan *közhangulat* alakulhat ki, illetve gerjeszthető, amely nacionalista és a külfölddel, illetve külföldiekkel szemben ellenséges érzelmeket táplál.

A volt „szocialista" országokban a korábban felhalmozott állami vagyon kiárusítása és a szabad piaci mechanizmusok kibontakozása nyomán nemcsak egy új burzsoázia jelent meg, hanem azon belül egy olyan „politikai elit" is, amely részben a hatalom korábbi gépezetét, részben a formális demokrácia intézményeit felhasználva csak egyfajta *fél-demokráciát* teremtett. Ebben az egymás ellenségeiként fellépő és a társadalmat szélsőségesen megosztó politikai pártok választási győzelem esetén monopolhelyzetre, sőt esetleg diktatórikus uralomra törekednek. Amennyiben ezt a nemzetközi szervezetek, illetve az Európai Unió meggátolni igyekszik, úgy arra részben és nem ritkán a nacionalista érzelmek felkorbácsolása a (nyilvánvalóan hibás) válasz.

Másutt, a még létező vagy újonnan keletkező diktatúrák, illetve szovjet típusú (bár nem feltétlenül azonos ideológiájú) rendszerek esetében a feltételezett külső ellenség és káros hatások ellenében a viszonylagos elzárkózás és a *nacionalista konfrontációs politika* többnyire *fegyverkezési törekvésekkel* és erősen *retrográd motivációkkal* is társul.

A globalizációnak (és tegyük hozzá: különösen a regionális integrációnak) az úgy nevezett, bár többnyire nem valódi „nemzetállamok" hatáskörét, cselekvési lehetőségeit érintő, korlátozó, illetve módosító hatására az egyik - különösen a kevésbé fejlett, illetve adósságcsapdában vergődő államok esetében – meglehetősen

gyakori válasz a (valójában reménytelen) *visszafelé menekülés*, vagyis a múlthoz visszatérés óhaja. Ez a már kialakult világgazdasági nyitottság korlátozására (még akár a regionális integráció szervezetéből való kilépésre is), valamint a kibontakozó tőkés piacgazdaság és fejlődő demokrácia előtti állapotokhoz való visszatérésre való retrográd törekvésben fejeződik ki. Általában *nacionalista és populista, vallási, illetve szélsőjobboldali vagy éppen szélsőbaloldali* jelszavak áradata, rasszista vagy szociális demagógia kíséri, ami egyszersmind *diktatórikus tendenciát* segít elő, és mind nemzetközileg, mind a társadalmon belül súlyos feszültségeket gerjeszt.

Ahogy a társadalmi egyenlőtlenségeket gerjesztő, illetve fokozó spontán piac ellenében nem lehet megfelelő válasz, illetve megoldás az *etatizmus*, vagyis az állam diktatórikus uralma (bármilyen párt vezetése mellett jöjjön is az létre), úgy a diktatúra kialakulása vagy fennmaradása ellenében sem lehet elegendő biztosíték az egyéni vállalkozásoknak kedvező *piaci spontaneitás*. Sőt, a parlamentarizmusnak és *képviseleti demokráciának egy olyan*, meglehetősen általánossá vált *formája sem*, amelyben a megválasztott képviselők nem, vagy nem elsősorban, a saját választóik véleményét és érdekeit képviselik, hanem pártjukét vagy – különösen a pártlistákra történő szavazások esetében – pártjuk vezetőiét (akiktől a pártlistán való helyezésük függ).

A gazdasági válságok, a fokozódó társadalmi feszültségek, a nemzetközi fejlődési szakadék, az ökológiai és más globális problémák előidézéséért, sőt a fejlett országok korábban ideálisnak feltételezett több-párti parlamenti demokráciájának manapság tapasztalható válságjelenségeiért is a globalizációt vagy egyszerűen *„a kapitalizmust”* hibáztatni viszont éppen olyan hibás válasz, mint ez utóbbi védelmében annak csak az áldásait hangoztatni.

Ami az előbbit illeti, aligha tekinthetünk el nemcsak attól, hogy a globalizációnak egyaránt vannak kedvező és kedvezőtlen hatásai, hanem attól a ténytől sem, hogy a kapitalizmus már eddigi történelme során is rengeteget *változott, sokféle változatban* jelent meg, és ma is átalakulóban van, illetve megreformálható.

Ami pedig „a kapitalizmus” védelmében felhozott olyan érveket illeti, mint pl. az, hogy mi mindent „adott és ad” ez a rendszer modern technikában, korszerű új termékekben, demokráciában, szabadságjogokban, stb. az emberiségnek, meg kell jegyezni, hogy *a kapitalizmus nem valamiféle élőlény*, amely ezt vagy azt „ad”, illetve produkál (vagy amely magától változik). Csupán egy olyan társadalmi-gazdasági berendezkedésnek a többé-kevésbé jól értelmezhető fogalma, amely a tőke által uralt és vezérelt piacgazdaság működésén alapul, és amelyet maga az ember, pontosabban az emberek társadalma hozott létre és alakít. A technikai fejlődés eredményeit és az újabb, korszerű termékeket sem ez a rendszer, és még csak nem is a tőke, hanem az *emberi munka* produkálta – igaz, a kapitalista rendszerben megvalósuló kedvezőbb feltételeknek és a tőke létének és felhasználásának is betudhatóan. A demokratizálódás és a szabadságjogok tekintetében elért eredmények pedig éppenséggel a tőke kizárólagos uralmával *szemben* fellépő társadalmi mozgalmak harcának (Galbraith szavával kifejezve: az „ellensúlyozó erőnek”) köszönhetők.

Annak megállapítása viszont, hogy a kapitalista világrendszerben és a globalizáció nyomán a korábban elmaradott, gyengén-fejlett országok is *fejlődnek*, sőt egyesek élre is törhetnek, legfeljebb az olyan szélső-, illetve újbaloldali nézetek ellenében lehet hatásos érv, amelyek szerint a külföldi tőke, a multinacionális társaságok tevékenysége

vagy az „egyenlőtlen csere”, sőt maga a gyarmatosítás is akadályozta, vagyis kifejezetten blokkolta volna az elmaradott országok fejlődését. Nem az a probléma ugyanis, mégpedig globális probléma, hogy az elmaradott, ún. fejlődő országok vagy azok egy része egyáltalán ne tudna fejlődni, vagy hogy bizonyos technikai-technológiai eredmények ne kerülhetnének át hozzájuk, stb. (A bérből élők számára sem az, hogy eleve nem javulhatna életszínvonaluk, vagy a gazdasági növekedés ellenére sem nőhetne a jövedelmük.) A kérdés valójában az, hogy a több formában kialakult kölcsönös függőségek struktúráján belül a különböző pozíciók szerint a partnerek fejlődési esélye mennyire eltérő, és valamennyi ország fejlődése mellett is miért marad meg vagy éppen nő a közöttük lévő fejlettségi különbség. Ez viszont attól is függ, hogy az adott strukturális pozíció mennyire jár együtt integráló vagy dezintegráló hatásokkal az egyes országok belső gazdasági és társadalmi struktúrájára nézve!

A *nemzetközi fejlődési szakadék* tehát azért globális probléma, mert az nemcsak évszázadok óta és még ma is nagy méretben létezik, hanem mert valamennyi ország fejlődése mellett is újratermelődik a fennálló viszonyok és struktúrák között, és összefügg a társadalmakon belüli egyenlőtlenségekkel is. Ráadásul a felgyorsult globalizáció egyik következményeként fokozott hatással van ez utóbbiak alakulására, és *részben át is tevődik az országokon belüli társadalmi egyenlőtlenségekre*. (Az OECD egyik fórumán *Richard Freeman*, a Harvard Egyetem közgazdasági professzora megjegyezte, hogy „a globalizáció és a piaci kapitalizmus győzelme milliárdok életszínvonalát javította, miközben milliárdokat koncentrált kevesek kezében. Mérsékelte világszinten az egyenlőtlenséget[9], de növelte az egyenlőtlenséget a legtöbb országban”.) Az egyenlőtlenségeknek mind nagyobb tömegek körében való tudatosodása jó talajt és emberi erőforrásokat biztosít a *globalizálódó terrorizmus* számára.

A világ gazdaságában és társadalmában meglévő egyenlőtlenség tényének és súlyos problémájának a megállapítása egyáltalán nem korlátozódik csak a baloldali beállítottságú, illetve a kapitalizmust bíráló teoretikusok írásaira! Ma már a korábban neoliberális nézeteikről és a fejlődést csak belső tényezőkkel magyarázó tételeikről ismert közgazdászok közül is egyre többen hangsúlyozzák az egyenlőtlenségek csökkentésének szükségességét. (Sőt, sokan, mint pl. *Paul Krugman*, a vonatkozó konvencionális közgazdasági és fejlődés-gazdaságtani nézeteket is bírálják, de még *Jeffrey Sachs* is változtatott korábbi nézetein.) Jellemző, hogy pl. *Zhu Min*, az IMF szaktanácsadója is úgy nyilatkozott, hogy „a világ számára a legkomolyabb kihívás az egyenlőtlenség növekedése”, amire szerinte „a világ nem fordít elegendő figyelmet”.

Az a feltételezés, hogy a gyorsan fejlődő, illetve gyors gazdasági növekedést elérő országok eredményei amúgy is tovagyűrűznek a lemaradók felé, és ily módon a nemzetközi fejlődési és jövedelmi szakadék valamikor majd magától eltűnik, éppen olyan naiv és leegyszerűsítő, mint az „inverz U hipotézisben” megfogalmazott feltevés, mely szerint a gazdasági növekedés csupán egy ideig növeli a társadalmon belüli egyenlőtlenségeket, majd egy ponton túl magától csökkenti azokat. (A gyorsabban

[9] Megjegyzendő, hogy a fejlődési és a jövedelmi szakadék alakulásának megítélésére a gazdasági növekedés rátái, illetve az egy főre eső GDP növekedésének adatai aligha biztosítanak elégséges és megbízható alapot. Nemcsak a mérésükkel és összehasonlításukkal kapcsolatos ismert problémák miatt, hanem mert azok csupán a gazdaságra, nem pedig a széles értelemben vett fejlődésre vonatkoztathatók.

fejlődőktől kiinduló kedvező, húzó, illetve Myrdal kifejezésével élve: „spread", vagyis terjedési hatások csak akkor érvényesülnek, ha nincs szegregáció, illetve elszigetelődés. Mert ha van, vagy túl nagy a szakadék, akkor - ugyancsak Myrdal kifejezését használva - „backwash", vagyis visszasodró hatások mutatkoznak.) De, még ha igaz lenne is a szóban forgó feltételezés, sem a szegény országokat, sem az országokon belüli szegényeket nem vigasztalhatja az a tudat, illetve kilátásba helyezett majdani fejlemény, hogy a gazdagok által élvezett eredmények és javak előbb-utóbb hozzájuk is eljutnak. A társadalomtudomány művelőit sem nyugtathatja meg még a tendenciák feltételezett tartós javulása sem (még kevésbé, ha az egyelőre csak átmeneti és megkérdőjelezhető javulás)

Ha a közgazdászok tanulmányoznák a terrorizmus vagy legalább a szélsőséges társadalmi és nacionalista mozgalmak *szociál-pszichológiáját*, aligha tekintenék relevánsnak és reálisnak az egyenlőtlenségek előbb-utóbb automatikus csökkenésére, illetve az azt biztosító spontán piaci mechanizmusokra vonatkozó naiv elképzeléseket.

Sőt, alighanem óvatosabban ítélnék meg az olyan „felemelkedő" országoknak a gazdaság és export növekedésében elért kétségtelenül látványos eredményeit is az össztársadalmi fejlődésük és annak fenntarthatósága tekintetében, mint pl. Kína és India. Bár ezek belső társadalmi egyenlőtlenségeiről nemigen jelennek meg friss és pláne megbízható adatok, azért jellemző, hogy Indiában pár évvel ezelőtt még a lakosság több mint 40 százaléka élt a létminimum alatt. Kínában, pedig a társadalom leggazdagabb felső 10 százaléka már 2005-ben is kb. 22-szer nagyobb jövedelmet élvezett, mint az alsó 10 százalék, és mindez egy olyan országban, ahol korábban az „egyenlősdi" hamis elve érvényesült, és ahol az óta az új burzsoázia gazdagodása szinte példátlan ütemben felgyorsult – egy magát változatlanul kommunistának nevező rezsim uralma mellett! (Ez egyébként jól példázza, miként a Szovjetunió esetében is, a cégér megtévesztő voltát és az ideologikus értelmezések ostobaságát!)

A fentiek tükrében és összefoglalásaként tehát hibás válasznak minősíthető

- történelmileg a szovjet típusú és hasonló diktatórikus rendszerek létrejötte és végső soron kudarchoz vezető működése éppúgy, mint elméletileg a keletkezésüknek és összeomlásuknak a globalizációs folyamat összefüggéseiből kiragadott, leegyszerűsített magyarázata és azok ideológiai önmeghatározásának elfogadása,
- a rendszer-változásoknak olyan „átmenetként" való felfogása és az annak megfelelő gyakorlat, amely a fejlett nyugati országokban kialakult piacgazdaság és parlamenti demokrácia ideál-tipikus modelljének az elvárható és szükségszerű átmásolását jelenti a helyi és történelmi körülmények figyelmen kívül hagyásával,
- a demokrácia azonosítása annak intézményeivel és a demokratikus jogokra vonatkozó törvényeknek a szükséges, de nem elégséges meglétével – a társadalom demokratikus szemléletmódjának és magatartásának hiányáról és kifejlesztésének feladatáról megfeledkezve,
- a diktatórikus tendenciáknak egy-egy hatalom-mániás, vezérként fellépő népszerű egyéniség ügyes és erőszakos magatartásával való magyarázata, és ez utóbbinak a hallgatólagos elfogadása,

- a globalizálódás (és regionalizálódás) kedvezőtlen külső hatásaira, a kívülről jövő, feltételezett vagy valós beavatkozásokra a befelé fordulás, elszigetelődésre, illetve a nyitottság korlátozására törekvés politikájával való reagálás,
- a válságot előidéző piaci spontaneitás megfékezése céljából az etatizmushoz, a mindenbe beavatkozó és paternalista állam uralmához menekülés éppúgy, mint ez utóbbi féken tartására a korlátlan liberalizmus és a spontán piaci mechanizmus érvényre juttatása – ahelyett, hogy mindkettő fölött a civil társadalom gyakorolna ellenőrzést,
- a tőkés piacgazdaság válságjelenségei ellenében a múlt nosztalgikus visszakívánása, illetve a kapitalizmus „nemzeti" vagy globális rendszerének teljes elutasítása és megdöntésére törekvés, valamint és nem utolsósorban
- a nemzetközi és a társadalmakon belüli egyenlőtlenségek egymástól elkülönített felfogása, automatikus mérséklődésük feltételezése és súlyos következményeik alábecsülése.

(c) A globalizáció, különösen az azt serkentő liberalizáció, nemcsak a termékek, szolgáltatások és tőkék szabad nemzetközi áramlását segíti elő, hanem (bár korlátozottan) a munkaerő, vagyis *az emberek nemzetközi migrációját* is. A kevésbé fejlett országokból származó menekültek és legálisan vagy illegálisan bevándorlók áradata, amelynek egy-egy liberális és demokratikus elveket valló állam egyre kevésbé tud (legalábbis nyíltan) ellenállni, rohamosan fokozza *a fejlett országok társadalmának multinacionális és multikulturális jellegét*, illetve összetételét. Ezáltal nemcsak megrendíti azok jóléti rendszerét, hanem társadalmi, politikai, kulturális és vallási feszültségeket is okoz. Ennek nyomán ezekben az országokban is felelevenednek és fel is erősödhetnek *a vallási fundamentalizmus és a xenofóbia, illetve a rasszista nacionalizmus jelenségei*, amelyek rossz példát mutatva még inkább serkentik a kevésbé fejlett országokban tapasztalható hasonló fejleményeket. Ez tehát *egyike a globalizáció kihívásaira adott legrosszabb válaszoknak*.

A fejlett országok állama és társadalma azzal az egyre kritikusabb dilemmával kerül szembe, hogy érvényesítse-e etnikai, vallási és állampolgársági hovatartozástól függetlenül a sokat emlegetett „emberi jogokat" (amelyek értelemszerűen nemcsak a kivándorlás, hanem a bevándorlás, letelepedés, munkavállalás, szociális ellátottság, stb. jogát is felölelik), vagy pedig ragaszkodjon és őrizze meg saját „eredeti" állampolgárai számára a szociális piacgazdaság, jóléti állam és demokrácia eredményeit. Ez nemcsak *a liberalizmus és demokrácia eszméinek* őszinte vagy képmutató megvallásáról szól, hanem többnyire arról is, hogy a szóban forgó eredmények mennyiben tulajdoníthatók a szóban forgó országok társadalmi mozgalmai évszázadokon át folytatott kemény küzdelmeinek, és mennyiben a tőlük függő kevésbé fejlett országok erőforrásai ugyancsak évszázadokon át folytatott kihasználásának. Ez a dilemma maga is egyike az erkölcsi válság megnyilvánulásának.

A fejlett országok gazdasági válságának elhúzódása vagy világgazdasági pozíciójuk látványos romlása – miként a történelem során már tapasztalható volt – még inkább

felerősítheti a nacionalista demagógia és politika veszélyét, aminek beláthatatlan következményei lehetnek a világ társadalma számára.

(d) Nem kevésbé téves, sőt egyre károsabb is az a válasz, amely a globalizáció körülményei között és különösen a válságok idején kiéleződő piaci verseny hatására az ún. *„nemzeti versenyképesség”* zavaros (a fejlődéssel, illetve a gazdasági növekedéssel, valamint a vállalati versenyképességgel keveredő) koncepcióját és annak mások kárára történő javítására való törekvést állítja a gazdaságpolitika középpontjába, illetve legfőbb céljául.

Az országok, illetve régiók versenyképességének *a gazdaságra leszűkített, piaci és vállalat-orientált értelmezése* főként a *World Economic Forum* vonatkozó, évente megjelenő jelentéseinek köszönhetően világszerte elfogadottá vált.[10] Ez az értelmezés tökéletesen megfelel a *„felemás globalizálódás”* (vagyis jobbára csak a gazdasági folyamatokra kiterjedő, míg az intézményi és politikai rendszerek „nemzeti” jellegét meghagyó globalizálódás) körülményeinek és haszonélvezői, vagyis mindenekelőtt a transznacionális világcégek és bankok, valamint a nemzetközi pénzpiaci spekulánsok érdekeinek.

A „nemzeti versenyképesség” szóban forgó értelmezése és tudományosan elfogadhatatlan mérési módszere alapján a világ országainak rangsorolása olyan *ideológiai eszközzé* vált, amely mindeddig nagyon is hatékonynak bizonyult a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentését célzó gazdaságpolitikák ellenében, különösen a „szociális”, illetve „ökoszociális” piacgazdaság és jóléti állam kifejlesztésével, illetve fenntartásával szemben, valamint a nemzetközi segélyezés terén korábban elért viszonylagos eredmények csorbítására.

A WEF jelentéseiben megjelenő ideológia egyszersmind megfelel *a fejlődés-gazdaságtan újabb*, illetve második *neoliberális „ellenforradalmának”* is. Legalábbis annyiban, amennyiben visszatérést jelent az *unilineáris fejlődés* koncepciójához (mégpedig az általános érvényű fejlődési *„szakaszoknak”* egy minden korábbinál leegyszerűsítőbb és ellentmondásos meghatározásával), továbbá a fejlődésben, illetve a versenyképesség terén mutatkozó lemaradásnak kizárólag vagy döntően *belső tényezőkkel* való magyarázatához, amely a külső tényezőknek legfeljebb csak előnyös hatásokat tulajdonít, valamint és nem utolsósorban a gazdaságpolitika *neoliberális elveihez* (az azokat tükröző értékelésekkel).

Sőt, az országok fejlődésének az a mindinkább komplex, a társadalom egészére és annak minden életszférájára vonatkoztatott értelmezése helyett és az élet minőségének, valamint a fejlődés fenntarthatóságának koncepciója mellőzésével – anakronisztikus módon – újra *a fejlődésnek gazdasági növekedésre leegyszerűsített* ökonomista értelmezése kerül előtérbe.

A „nemzeti versenyképesség” javítása – a szóban forgó ideológia hatására – szinte minden ország államának olyan általános céljává és elsőrendű feladatává vált, hogy

[10] A „nemzeti versenyképesség” koncepciójának és mérése módszerének részletes bírálatát lásd „Concept, Measurement and Ideology of ’National Competitiveness’” c. tanulmányomban (*Köz-Gazdaság. Economic Theory and Policy.* Special English language issue, December, 2011. Corvinus University of Budapest. Pp. 9–59.)

arra hivatkozva nemcsak a konzervatív nacionalista és a liberális, de a magukat szocialistának nevező kormányzatok is felhatalmazva érzik magukat a *megszorító intézkedések* meghozatalára, a szociális és jóléti feladatok mellőzésére.

Ez a válasz – miként már egy sor ország esetében is tapasztalható – a társadalmi egyenlőtlenségek növelése folytán olyan mértékű *politikai feszültségeket* gerjeszt, hogy azok sorozatos sztrájkokban, demonstrációkban és zavargásokban fejeződnek ki, amelyek sokhelyütt a demokrácia intézményeit is (ahol ilyenek már kifejlődtek) mindinkább megrendítő, illetve a demokratizálódást is (ahol ez éppen napirendre került) akadályozó államhatalmi intézkedésekhez vezetnek. Ez is egyik forrása a diktatórikus tendenciáknak, amelyeket a rend és nyugalom „megzavaróival" mindinkább szembeforduló közhangulat – mint a veszélyesen hibás válaszok újabb példája – is táplálhat.

Nem kevésbé kifogásolható a nemzetközi versenynek és a nemzeti versenyképességnek egy olyan, meglehetősen általánossá vált felfogása, amely a versenyben való helytállást, illetve a versenyképesség javulását explicite vagy implicite *mások kárára elért eredményként* (sőt, esetleg mások kiütéseként is) értelmezi. E felfogás egyfajta „zéróösszegű játékot" tételez fel azon a nemzetközi „hadszíntéren", illetve – *Csányi Vilmos* szavaival kifejezve[11] – „a globális bőségszaruért" folyó harcban, amely a korlátozottan rendelkezésre álló természeti és egyéb erőforrásokból, valamint a korlátozott nagyságú, sőt válság idején összeszűkülő piacokból való minél nagyobb rész megszerzésére irányul.

A „nemzeti versenyképesség" ilyen értelemben vett javítására törekvés általánossá válása voltaképpen a *bellum omnia contra omnes* jelenségét idézi elő. (Az említett jelentésekben az országok ranglistái szinte a hadi jelentésekéhez hasonló hatásúak.) A globalizálódó világgazdaságban és a társadalmak közötti kölcsönhatások rendszerében, valamint az ökológiai egyensúly felbomlásának korában azonban a „zéróösszegű játékok" többnyire és mindinkább „negatív összegűvé" válnak, amelyekben így vagy úgy minden fél vesztes.

A globalizáció kihívásaira adott *válaszok között ez* tehát *az egyik leginkább téves* és leginkább veszélyes válasz, hiszen a válságkezelésben elkövetett hibákat is növeli, a rendszerváltásokat is kedvezőtlen irányba tereli, és a válság, illetve válságkezelés, valamint a migráció hatására megjelenő szélsőséges irányzatokat is felerősíti. Mindezeken felül akadályozza azokat a világtársadalom egészére kiterjedő interdependenciák és kölcsönhatások felismeréséből fakadó, sürgetően szükséges *közös erőfeszítéseket*, amelyek az együttműködés és szolidaritás jegyében (és a „con-petere" eredeti értelmének[12] megfelelően) a mind súlyosabb globális problémák megoldására és annak érdekében a fejlődés eddigi irányának és modelljének a megváltoztatására irányulnak.

---

[11] Lásd Csányi Vilmos akadémikus előadásának címét az említett konferencia programjában!

[12] A versenynek, versengésnek lefordított „competicio" latin szó, amely a „con" (vagyis valamivel, valakikkel „együtt") elöljárónak és a „petere" (vagyis a „keresni", „törekedni") igének az összevonásából származik, értelemszerűen *nem* egymás kárára, rovására végzett tevékenységet fejez ki, hanem inkább ugyanazon cél elérésére irányuló közös, együttes törekvést, vagy legfeljebb olyan „sportszerű" versengést, amely nem zárja ki az együttműködést.

*

A felhalmozódó és elmélyülő globális problémáknak a nyilvánvalóan csak globális szinten lehetséges megoldására a legkülönfélébb, önmagukban véve ésszerű célokat megjelölő eszmék, elképzelések, koncepciók és tervek fogalmazódtak már meg. Ilyen többek között az „alapvető emberi szükségletekre orientált fejlődés" és a „világváltás" koncepciója, egy „új nemzetközi rend" eszméje, a „globális kormányzás" és „jóléti világállam", a „globálisan szerveződő civil társadalom", az „új erkölcsi világrend" és a „tudás-alapú társadalom" kifejlesztésének ideája, stb. Ezeknek többé-kevésbé közös vonása a fentiekben említett és más, hasonlóan téves, egyoldalú és félrevezető válaszok elutasítása, valamint néhány alapelv, illetve felismerés megfogalmazása is. Nevezetesen:

- Az ökonomizmus szűklátókörűségével ellentétben holisztikus társadalomtudományi megközelítésre van szükség a globalizálódás kihívásainak, válságoknak, rendszer-változásoknak, politikai feszültségeknek és a nemzetek közötti versengésnek elemzésében és kezelésében.
- A „fő áramlatúnak" mondott neoliberális közgazdaságtan ökonomista és piac-orientált szemléletével szemben azonban az a fajta „állam-fókuszú" politikai gazdaságtan sem jelenthet megfelelő alternatívát, amely az Egyesült Államokban vált népszerűvé, mint ahogy az „új intézményi iskola" sem, mivel egyik sem holisztikus szemléletű, és mert voltaképpen mindegyikből kimarad az élő emberek társadalmának valóságos képe és érdeke.
- A fennálló világrend megváltoztatása csakis reformok útján és közös erőfeszítéssel, nemzetközi összefogással lehetséges, ami feltételezi
  - a döntéshozatalnak tárgyilagos, magas szintű tudásra, vagyis szakemberek tanácsaira épülését és demokratizálódását országokon belül és nemzetközileg egyaránt,
  - mind a hatalomnak, mind a piacnak a civil társadalom ellenőrzése alá vonását, továbbá
  - az elmaradottak, szegények, gyengébbek és hátrányos helyzetűek intézményesített segélyezését nemcsak a szolidaritás, hanem a közös érdek jegyében is, és nem utolsósorban
  - a hivalkodó és pazarló luxusfogyasztásnak, presztízs-beruházásoknak, veszélyes és káros termékek gyártásának, felelőtlen hitelezésnek és hitelfelvételeknek törvényi, illetve gazdaságpolitikai eszközökkel való megfékezését,
- A 18. századi Felvilágosodás nem bizonyult elegendőnek, szelleme még nem vált globálisan elfogadottá, sőt a szekularizáció elvét és még a vallási tolerancia szellemét is újabb támadások érik, ami egy „Új Felvilágosodás" szükségességét indokolja. Ez a *közoktatás és nevelés* eszközeit világszinten is felhasználva

- segítene véget vetni nemcsak a különféle vallások közötti konfliktusoknak és a vallási hit politikai célokra történő felhasználásának, a „szent háborúk” embertelen és valójában istentagadó ideológiájának, hanem
- mentesítené a tudományt is minden fajta ideológiától.

A világtársadalom jövőjéről, a perspektívákról és egy jobb emberi társadalomról, élhetőbb társadalmi és nemzetközi viszonyokról való elmélkedés és az abból eredő eszmék vagy akár csak javaslatok sora azonban sokak részéről tudománytalan idealizmusnak minősül. Az abban résztvevők pedig, akik arról gondolkodnak, hogy „milyennek kellene lennie a világnak”, a mai valóságtól elrugaszkodó idealistáknak, vagy éppen holdkóros őrülteknek látszanak – szemben azokkal a „józan realistákkal”, akik abból a gyakorlatias megfontolásból indulnak ki, hogy „a világ olyan, amilyen”. Holott *nincs nagyobb őrültség, mint elfogadni a világot olyannak, amilyen!*

(A fenti írás szerkesztett változata a szerző 2012. március 30-án elhangzott előadásának.)